

Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri

Ahmet ATEŞYÜREK^{1*}

¹ Dr. Milli Eğitim Bakanlığı.

* atesyurek77@gmail.com

+ ORCID: 0000-0001-9436-0725

Öz- Hicri 2. asırdan itibaren iki yüzyıl, İslam düşüncesinin en hızlı gelişim gösterdiği bir dönemi içermektedir. Bu periyotta İslam düşüncesine katkıları olan birçok alim öne çıkmıştır. Bunlar arasında Ehl-i Rey'in lideri olarak kabul edilen Ebû Hanîfe'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Onun bu konumu, sadece fıkıhı sistemleştirmesi ve bunu rey merkezli olarak yapmasıyla ilgili değildir. Erken dönem tabakâtlarda, onun Ehl-i Rey oluşunun ifade edilmesinin hemen ardından Mürcie ile ilişkili olduğuna dair rivayetlere de yer verilmektedir. Bu durumun arka planında, yaşadığı dönem ve coğrafyanın sosyo-kültürel ve sosyo-politik şartlarının ciddi bir etkisi vardır. Onun Mürcie ile irtibatlı olarak anılmasında Ehl-i Hadîs çevrelerin ciddi bir katkısı söz konusudur. Mihne sürecinde yaşananlar, sonrasında Hanefilere olumsuz bir şekilde yansımıştır. Ehl-i Hadîs çevrelerinin Hanefilere eleştirileri genellikle onların sembolik liderleri Ebû Hanîfe üzerinden olmuştur. Mihne sürecinin etkileri azalmaya başladıktan sonra, Ebû Hanîfe'ye olan sert duruşun yumuşamaya başladığı gözlenmektedir. Bu süreçten sonra o, Eş'arî müelleflerce "Sünnî" çerçeve içerisinde değerlendirilmeye başlamıştır. Ebû Hanîfe-Mürcie ilişkisi günümüzde de tartışılmaya devam eden bir konudur. Konu batılı muasır araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Mezhebi aidiyetin ortaya çıkardığı ilgi sebebiyle Türkiye'de de konuya dair farklı tasavvurlar ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler- İslam Mezhepleri Tarihi, Ebû Hanîfe, Hanefilik, Mürcie, Ehl-i Hadîs.

Historical Process of the representation of Abû Ḥanîfa and Murjî'a Relationship

Abstract- Two centuries from the 2nd century of the Hijrî include a period in which Islamic thought developed the fastest. During this period, many scholars who contributed to Islamic thought came to the fore. Among them, Abû Ḥanîfa, who is accepted as the leader of the Ahl al-Ra'y, has a special place. This position of his is not just about his systematization of fiqh and his way of doing it in a ra'y-oriented way. In the early tabakât, there are also rumors that he was related to Murjî'a, right after he was stated to be Ahl al Ra'y. In the background of this situation, the socio-cultural and socio-political conditions of the period and geography in which he lived have a serious effect. The Ahl-i Ḥadîth circles have a significant contribution to the fact that he is mentioned in connection with Murjî'a. After what happened during the miḥna process, it reflected negatively on the Hanafîs. The criticism of the Ahl-i Ḥadîth circles against the Hanafîs was generally through their symbolic leader, Abû Ḥanîfa. It is observed that the harsh stance towards Abû Ḥanîfa began to soften after the effects of the miḥne process began to wane. After this process, it started to be evaluated within the framework of "Sunnî" by the Ash'arite scholars. The relationship between Abû Ḥanîfa and Murjî'a is an issue that continues to be discussed today. The subject has attracted the attention of western contemporary researchers. With interest revealed by the sense of belonging denomination, different considerations have emerged on the subject in Turkey.

Keywords – History of Islāmīc Sects, Abû Ḥanîfa, Ḥanefism, Murjia, Ahl-i Ḥadîth.

Giriş

İslam Mezhepleri Tarihi'nde muhtemelen en çok yanlış anlaşılan¹ hususlardan biri olan Mürcie-Ebü Hanife münasebeti hala tartışılmaya devam etmektedir. Ebü Hanife'nin Mürcie ile münasebeti, henüz onun hayatta olduğu dönemde kendini belli etmiş; ancak Mihne döneminde yaşananlar nedeniyle menfi bir havaya bürünmüş; bununla birlikte 4/10. asırdan sonra yavaş yavaş "Sünnî" tanımın içerisine dahil edilmiş bir görüntü arz eder. Bu süreç, Ehl-i Hadis'le başlayan ve Eş'arî gelenekle devam eden olumsuz Ebü Hanife-Mürcie münasebeti algısının bir tezahürüdür.

Ebu Hanife'nin Mürcie ile münasebeti konusunda fikir yürütenler; kendisini Mürciî kabul edenler, Mürciîliğini reddedenler ve Mürciî oluşunu kabul etmekle birlikte onu klasik Mürcie'nin dışında tutanlar şeklinde sınıflandırılabilir.² Çalışmamızda ilk olarak, Ebü Hanife'nin yaşadığı dönemde onun mensubu olduğu kültürel çevrenin Mürcie ile bağlantısına değinilecektir. Daha sonra sosyo-politik gündemin Mürcie'yi iyice ötekileştirmesi ve Ebü Hanife'nin bu duruma karşı takındığı tavır ele alınacaktır. Son olarak ise, Ebü Hanife'nin ardından günümüze kadar geçen süre içerisinde mezhepler ile bazı mütefekkirlerin Ebü Hanife-Mürcie ilişkisine olan yaklaşımları sunulmaya çalışılacaktır.

1. Ebü Hanife Mürcie İlişkisinin Sosyo-Kültürel Boyutu

Ebü Hanife'nin ircâ düşüncesiyle münasebetini anlayabilmek için, ilk olarak bulunduğu kültür çevresine değinmek faydalı olacaktır. Onun yaşadığı Kûfe şehri, Horasan ve Mâverâünnehir'in fethi sürecinde garnizon kenti olarak oluşturulmuş bir kenttir. 1/7. yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde ağırlıklı olarak ircâ düşüncesinin etkisi altına girdiği, hatta bunun Ehl-i Beyt taraftarlığından daha da baskın olduğu anlaşılmaktadır.³ 81/700 yılında Haccâc'a karşı Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'âs tarafından gerçekleştirilen isyana katılan Kays b. Ebî Müslim el-Mâsûrî, Avn b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd, Amr b. Mürre ve Zer b. Abdillâh⁴ gibi isimler Ebü Hanife'nin ircâ düşüncesine katkıda bulunan, fikirlerine değer verdiği kimselerdendir.⁵ Onun fikirlerinin şekillenmesinde bu isimlerin etkili olması normaldir.⁶

Ebü Hanife'nin ircâ düşüncesinde oluşunun, reyçi ekolden oluşuyla bir münasebeti olup olmadığına da değinmek gerekmektedir. Malum olduğu üzere Ebü Hanife, İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714) isminin ön plana çıktığı reyçi ekolün takipçisi idi. Halbuki İbrâhîm en-Nehaî, imanın artıp eksildiğini kabul eden selef ulema arasında zikredilmektedir.⁷ Rivayetlere göre o, mümin olup olmadığı sorusuna karşı kendi fikrini söylemekten çekinmiştir.⁸ Şayet ona nispet edilen bu düşünce doğruysa, selef ulemasından olan İbrâhîm en-Nehaî'nin Mürciî düşünceye sahip olmadığını ifade etmek gerekmektedir.⁹ Hatta buna göre onun, ircâ düşüncesine sahip olmakla suçladığı kimselerle ilişkisini de kestiği ifade edilmektedir.¹⁰

Kanaatimizce İbrâhîm en-Nehaî'nin, muasırı Hasan Basrî (ö. 110/728) gibi seleflerinden öğrendikleriyle yetinip yeni sorulara yeni cevaplar vermektan imtina etmesi ve ısrarcı olanlarla ilişkilerini kesmesi, o dönemin tipik ve anlaşılır bir tutumdur.¹¹ Hasan Basrî ile öğrencisi Vâsîl b. Atâ arasındaki ilişkinin benzeri, İbrâhîm en-Nehaî ile öğrencisi Hammâd b. Süleyman¹² için de geçerli olmalıdır. Çünkü her iki hoca-öğrenci ilişkisi örneğinde de fikirsiz farklılık göze çarpmaktadır. Yani İbrâhîm en-Nehaî her ne kadar Ehl-i Rey'in kurucularından sayılsa da seleflerinden devraldığı ve gelenekte pek karşılaşmadığı böyle bir ircâ söyleminden¹³ uzak durmayı tercih etmiştir.¹⁴ Bu yüzden o, ircâ'nın sonradan ortaya çıkan bir bid'at olduğu kanaatindeydi.¹⁵ Bu durumdan ircâ meselesinin, özellikle Ebü Hanife'nin hocası Hammad b. Süleyman (120/737) döneminde daha farklı bir bağlamda ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. Yani bu dönemde ircâ konusunu, yukarıda adı geçen söz konusu tarihi kişilikler üzerinden değil meseleler üzerinden analiz etmek gerekmektedir. Buna göre ircânın, kişinin başka insanların fiillerini yargılamayı terk etmesi şeklinde tanımlanmaya başlandığı ifade edilebilir.¹⁶ Buradan yola çıktığımızda da Ebü Hanife'nin, ircâ düşüncesini benimsemeye hocası Hammad b. Süleyman ve çevresinin bu yöndeki fikirlerinden¹⁷ etkilendiğini rahatlıkla anlayabiliriz.¹⁸

2. Ebü Hanife Mürcie İlişkisinin Siyasi Boyutu

Ebü Hanife'nin Mürcie ile irtibatlandırılmasında, Horasan ve Mâverâünnehir'in sosyo-politik gündeminin de etkisinden bahsetmek gerekmektedir. O, bölgenin eyalet merkezinde¹⁹ tanınmış bir

¹ W. Montgomery Watt, *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif Aytekin, Bereket Yayınları, İstanbul 2011, s. 60.

² İbrahim Hakkı İnal, "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı 31, Ocak-Haziran 2014, s. 225.

³ Josef Van Ess, *İlmü'l-Kelâm ve'l-Müctema' fî Karnî's-Sânî ve's-Sâlis li'l-Hicrî*, (çev. D. Salime Salih, Menşürâtü'l-Cemel), Bağdad, Beyrut 2008, cilt 1, s. 216.

⁴ Hâlif Hayyat (ö. 280), *Târîhü Hâlif Hayyat*, (tahk. Doktor Ziyâü'l-Ömerî), Dârü Tayyibe, Riyad 1985, s. 280.

⁵ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002, s. 38.

⁶ O'nun uzun bir süre Kûfe kadılığı görevini yürütmüş, İrcâ kasidesi sahibi fakih Muharib b. Disâr'ın cenazesine katıldığı da biliyoruz. Bk. Muhammed b. Muhammed el-Kerderî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebü Hanife*, (çev. Muhammed b. Ömer Halebî, Mustafa S. Kaçalın), Misvak Neşriyat, İstanbul 2010, cilt 2, s. 6.

⁷ İbn Teymiyye, Takiyyüddîn (ö. 728/1328), *Kitâbü'l-İmân*, (tahrc. Muhammed Nâsirüddin Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî), Beyrut, Dimeşk, Umman 1996, s. 243.

⁸ İbrahim en-Nehaî siz mümin misiniz? sorusuna ayetle cevap vermeyi tercih ederek, selefın yeni sorulara cevap vermek istememe prensibini devam ettirmektedir. Bk. İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 2001, cilt 8, s. 392.

⁹ Ess, *İlmü'l-Kelâm*, cilt 1, 260; Sönmez Kutlu'nun İbrahim en-Nehaî ile ilgili kanaati de onun Ehl-i Hadis düşüncesinde olduğu yönündedir. Bk. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 207.

¹⁰ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî (ö. 748/1348), *Mizânü'l-İ'tidâl fî Marifeti'r-Ricâl*, (tahk. Ali Muhammed el-Buhârî), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts., cilt 2, s. 32.

¹¹ Bu anlamda Ahmed B. Hanbelî'nin en-Nehaî'yi "sâhibü's-sünne" sayması daha anlaşılır olmaktadır. Bk., Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî (ö. 748/1348), *Siyer-i A'lâmî'n-Nübelâ*, (tahk. Şuayb el-Arnaûd, Me'mûn el-Sağrî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, cilt 4, s. 529.

¹² Hammâd b. Süleyman'ın İran'lı yönetici bir aileden gelişi rey anlayışının şekillenmesi bağlamında etkili olmuş olabilir. Zira o, aslen İsfahan'ın Bürhuvâr nahiyesinde ve rivayete göre babası da İsfahan melikinin de oğludur. Bk. M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebî Süleymân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, s. 15, 484.

¹³ O, Hz. Osman ve Ali arasındaki durum konu edildiğinde Hz. Ali'ye olan meylini inkar etmemiş, ikisi arasında tarafsız olma anlamındaki "İlk" Mürcie'den olmadığını açıkça söylemiştir. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. 393; İbrâhîm en-Nehaî Hz. Ali'ye karşı sempatisi olan birisiydi. Bk. W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, s. 53.

¹⁴ İbrâhîm en-Nehaî arkadaşı Zer b. Abdillâh el-Hemedânî'nin ircaya dair düşüncelerinden rahatsız olmuş ve ona selâmı kesmişti. Zer düşüncelerinden dolayı çevresince dışlanmış, o bu durumdan rahatsızlığını Saîd b. Cübeyr'e ifade etmiştir. Bk. Zehabî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, cilt 2, c. 32; İbrâhîm en-Nehaî, öğrenci ve arkadaşlarını dahi içine alan önlenemez ircâ söyleminin yükselmesinden rahatsızlığını "Mürcie'ye Ehl-i Kitap'tan daha fazla buğz ettiği" şeklinde ifade edecektir. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, cilt 8, s. 392.

¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, cilt 8, s. 391.

¹⁶ Ess, *İlmü'l-Kelâm* cilt 1, 260.

¹⁷ Ebü Hanife'nin ircâ düşüncesini benimsemeye etkilendiği şahısların listesi için Bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 40.

¹⁸ Ess, Ebü Hanife'nin -kişiliğinin önemini tartışmaya katmaksızın- "Mürciî kanaate" katkısı konusunda hocaları ve öğrencileri içerisinde bir ayrıma gitmenin de zor olduğu kanaatindedir. Bk. *İlmü'l-Kelâm* cit 1, 259-260.

¹⁹ Casim Avcı, "Kûfe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, cilt 26; Ss.339-342.

tüccardır. Anladığımız kadarıyla mesleğinin de kendisine sağladığı güçlü çevre edinme ve iletişim yeteneğini dini meseleleri yorumlamada da başarılı bir şekilde kullanmıştır.²⁰

Ebû Hanîfe'nin, hayattayken Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleriyle bağlantısının boyutlarına dair elimizde değerlendirilecek ayrıntılı bilgiler mevcut değildir. Ancak henüz vefatından çok öncesinde bile buralarda önemli bir isim haline geldiği anlaşılmaktadır. Eldeki bilgi kırıntıları, onun hayattayken uzun bir süre bölgede bir "kanaat önderi" olarak görüldüğü, Emevî ve Abbâsi yönetimleri tarafından bu etkisinin kontrol altında tutulmaya çalışıldığı kanaatini uyandırmaktadır.²¹

Ebû Hanîfe'nin henüz hayatta olduğu dönemde onun yaşadığı Irak'taki fikri ve siyasi tartışmalar, Horasan ve Mâverâünnehir'in de sosyo-politiğini etkilemekteydi. Örneğin, 110/728-729 yılında, Emevîlerin Horasan valisi Eşres b. Abdillâh döneminde onunla Semerkant ahalisi arasında bazı olaylar yaşanmıştır. Semerkantlılar, önce İslam dinine girmiş fakat arada çıkan bir anlaşmazlık sonrası irtidat etmişti. Aradaki sorunların bir türlü çözülememesi ve 115/733 senesinde ciddi bir kuraklık yaşanmasının da etkisiyle 116/734 yılında Hâris b. Süreyc'in başını çektiği bir isyan patlak vermiştir. Hâris b. Süreyc'e destek verenler arasında, önceki yaşanan olaylarda adı geçen ve bölge halkı tarafından saygı görüldüğü anlaşılan isimler de bulunmaktaydı. Ömer b. Abdilazîz'e giden Said b. Nahvî'nin kardeşi Halid en-Nahvî'nin, Hâris b. Süreyc adına eman almak için Kûfe'ye giderek, Ebû Hanîfe'den ricacı oldukları ifade edilmektedir. Ebû Hanîfe de teklife sıcak bakmış ve halifeye bir mektup yazmıştır.²²

Hâris b. Süreyc olayında "Mürçîi" isyanın lideri adına Ebû Hanîfe'den yardım dilenmesi ve Emevî hilafetiyle arasının çok iyi olmamasına rağmen onun eman talebinin önemsenmesi, onun merkezde ve bölgedeki nüfuzunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kûfe'deki zaten gereğinden fazla politize olmuş ortama bir de Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mürçîi karakterli isyan eklendiğinde, Ebû Hanîfe'nin Mürçîilik ile arasına mesafe koyması normal karşılanabilir.²³ Emevîlerin son döneminde Kûfe ve Vâsıt'ta Hâricîlerin, Horasan'da ise hem Abbasoğulları taraftarları, hem

Hâricîler hem de Mevâlî tarafından desteklenen Abdullah b. Muaviye taraftarlarının devlet karşıtı faaliyetleri söz konusuydu.²⁴ Özellikle Horasan'daki bu karışıklık, bölgede yaşayanlar nezdinde önemli bir kanaat önderi konumunda olan Ebû Hanîfe'yi de etkilemiştir. Irak genel valisi Yezîd b. Ömer el-Fezâri (ö. 133/750) Horasan'da Abbâsi isyanı patlak verdiğinde muhtemelen süreci kontrol etmek adına Ebû Hanîfe'yi fetva meclisinin başına geçmeye zorlamıştır.²⁵ Teklifi kabul etmeyen Ebû Hanîfe, 130/747 yılında hac bahanesiyle Mekke'ye kaçmak zorunda kalmış ve bu durum Abbâsi halifesi Mansur'un hilafetine kadar böyle devam etmiştir.²⁶

Ebû Hanîfe'nin, bizzat kendisi ile çevresinin "Mürçîi" olarak itham edilip aleyhinde kara propagandaların yapıldığını, arkadaşı Osman el-Bettî'ye yazdığı mektupta da görmekteyiz.²⁷ Onun burada kendisine yakıştırılan Mürçîi sıfatını reddetmesi, bununla birlikte "ircâ" söylemine açık bir şekilde sahip çıkması²⁸ tesadüf değildir. Anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe açık hedef²⁹ olarak gösterilmekten büyük rahatsızlık duymuş ve bu sıfatla nitelenmekten sakınmıştır.

3. Ebû Hanîfe-Mürçie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri

Ebû Hanîfe'nin ircâ söylemini barındıran doktrini en güçlü şekilde reddeden kesim, Ehl-i Hadîs'tir. 2/8. asrın sonuna doğru Horasan'daki saray sohbetleri dahil olmak üzere³⁰ herkesin dahil olduğu bu tartışma, daha ziyade Ehl-i Hadîs'le ircâ düşüncesine sahip çıkan Ebû Hanîfe takipçilerinin arasında gerçekleşmiştir. Mürçîi doktrine karşı kaleme alınan *Kitâbu'l-İmân* serilerinin³¹ ilki de Ehl-i Hadîs'in önde gelenlerinden Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'a (ö. 224/838) aittir.³² Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-İmân*'ı bu anlamda elimize ulaşan ilk eser olarak gözüğe de aslında bu çalışmanın, ircâ söylemine karşı duruşta oluşan birikimin bir sonucu olarak ortaya çıktığı aşikardır.³³

Ebû Hanîfe'nin İslam fıkıh ilminin kurucusu pozisyonunda oluşu, onu çağdaşlarından daha ileri taşımıştır. Irak'ta özellikle fıkıh konusundaki alternatifsizliği, eserci Ehl-i Hadîs çevreleri tarafından hoş karşılanılmamaktaydı.³⁴ Ameli imandan bir cüz saymama tanımı her ne kadar ilk olarak onun tarafından yapılmamış olsa da³⁵, devraldığı geleneği sistemleştirmiş olması,³⁶ onun adına nispetle anılan ircâ fikrini de içeren dini anlayışın İslam'ın fethedilen tüm

²⁰ Kerderî'nin *Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe* adlı eserinde birçok yerde farklı yerlerden gelecek kendisiyle tanışan, alış veriş yapan kişileri taltif ettiği, ikramlarda bulunduğu; memleketlerine döndükten sonra iletişimini kesmeyerek mektuplaştığı birçok yerde ifade edilmektedir. Ona olan ilgilerinden insanlar Kûfe'ye geldiklerinde ilk olarak Ebû Hanîfe'yi görmeyi tercih etmekteydiler. O'nun Basralı bir takipçisine yapmış olduğu tavsiyeleri Kûfe dışındaki çevresini ne kadar önemseydiğini açıkça göstermektedir Bk. 1/77-79.

²¹ Ebû Hanîfe'nin hayattayken dahi bölgedeki etkisini anlamak açısından vefatının ardından gâsline bugün Afganistan sınırlarında yer alan Herat'tan Hasan ibn Ammâre'nin bulunduğu bilgisi ilgi çekicidir. Kerderî el-Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe* cilt 2, s. 268.

²² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, (ö. 310/923). *Târîhu't-Taberî*, Dâru't-Türâs, Beyrut 1967, cilt 7, 54-56, 92, 95-96, 293.

²³ Ess, *İlmü'l-Kelâm*, cilt 1, s. 302.

²⁴ Nahide Bozkurt, "İbn Hübeyre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX, 81.

²⁵ Kerderî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe*, cilt 2, s. 30.

²⁶ Kerderî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe*, cilt 2, s. 30.

²⁷ Ebû Hanîfe'nin mektuptaki ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Osman el-Bettî'nin Ebû Hanîfe'ye zimnen ifade ettiği şey, kendisinden "Mürçîi" olarak bahsedildiğidir. Bk. Ess, *İlmü'l-Kelâm*, cilt 1, s. 274.

²⁸ Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", İfav, İstanbul 2012, s. 59-63.

²⁹ Ebû Hanîfe'yi Mürçie'den sayan kaynak listesi için Bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 39, dipnot, 36.

³⁰ Bölgedeki Tâhirî emiri Abdullah b. Tâhir (ö. 230/844)'in huzurunda bu tartışmalar yapılmaktaydı. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medînetü's-Selâm*, (tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, cilt 7. s. 372; Tâhirî'i yönetimi de ircâ düşüncesine sahip Hanefîlere yakın durmamayı tercih etmekteydi. Bk. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *Menâkıbü'l-İmâm*

Ahmed b. Hanbel, (tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin e't-Türki), Hicr Yayınları, Riyad 1988-1989, s. 204.

³¹ H. 3. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan seriye dair bilgi için Bk. Mahmut Yeşil, "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen "Kitâbu'l-İmân"lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, s. 7-34.

³² Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *Kitâbu'l-İmân ve Meâlimühü ve Sünenühü ve İstikmâlühü ve Derecâtühü*, (tahk. Muhammed Nâsirü'd-Din Elbânî), Riyad Mektebetü'l-Meârif, 2000.

³³ H. 2. yüzyıl gibi erken bir dönemde Horasan'da bu tartışmalar hararetle yapılmaktaydı. Ebû Hanîfe'nin Osman el Bettî'ye yazdığı mektubun ana konusu bu tartışmalara cevap vermeye çalışmaktı. (Yeprem, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", s. 59 vd.) Ebû Hanîfe'nin öğrencisi, Mürçie'nin liderlerinden olduğu ifade edilen ve imanın artıp eksilmesini kabul etmeyen Ebû Mutî el-Belhî (ö. 199/814) ile Kâsım b. Sellâm'ın hocası ve Ehl-i Hadîs'in ileri gelenlerinden Nadr b. Şümeyl (ö. 203/818) iman ve islamın aynı anlama gelip gelmediği üzerine tartışmışlardır. Bk. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Kitâbu'l-Mecrâhîn mine'l-Muhaddisîn*, (tahk. Muhammed Abdülmecid es-Selefi), Dâru's-Sumay'i, Riyad 2000, cilt 1, 304.

³⁴ Mansur Koçınkağ, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'iy ve Hadis*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018, s. 76-77.

³⁵ Kûfe'de İbrahim en-Nehâfî ve Said b. Cübeyr'in arkadaşı Ebû Amr Zeyd b. Abdullah Bk. Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, cilt 2, s. 32; Saîd b. Cübeyr Bk. İbn Teymiyye, *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, (thc. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz), Dâru'l-Vefâ, Mısır 2005, cilt 7, s. 185; Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd b. Süleyman Bk., Ebû Ömer Cemâlüddîn İbn Abdilberr (ö.467/1071), *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fazlihî*, (tahk. Ebu'l-Eşbâl ez-Zühayrî), Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Kahire 1994, cilt 2, s.1094; gibi şahıslar "ircâ" fikrini Ebû Hanîfe'den önce ilk seslendirenler arasındaydı.

³⁶ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s.39.

Doğu topraklarında geniş kabul görmesi, kendisinin hedefte olmasının asıl sebeplerindendir.³⁷

Ebû Hanîfe ve çevresine karşı mevcut olan bu rahatsızlığın, Mihne döneminden sonra Ehl-i Rey'e ödetilmek istenen bedelle birleştirildiği görülmektedir. Bu şekilde Ehl-i Rey'in simgesel lideri Ebû Hanîfe tekrar hedef tahtasına oturtulmuştur. Ehl-i Hadis'in oluşturduğu bu edebiyatta onun Mürciî oluşu sürekli vurgulanmıştır.³⁸Bu da yetmemiş gibi, hakkında bir de Cehmî olduğu, Cehm b. Safvan'ın Kûfe'deki temsilciliğini yaptığı³⁹ gibi tamamen mesnetsiz ithamlarda bulunmuşlardır. Mihne sonrası oluşan nefret ruhlu Ehl-i Hadis edebiyatında, kendisi hayattayken gündem teşkil etmeyen "halku'l-Kur'an" meselesine dair ifadeler bile ona nispet edilmiştir.⁴⁰

Ebû Hanîfe eleştirilerinin Mihne ateşinin sönmesiyle hafiflediği gözlenmektedir. Bu duruma Şehristânî (ö. 548/1153)'nin Ebû Hanîfe savunması güzel bir örnek teşkil etmektedir. Mezheplerin oluşum süreçlerindeki bu çatışmaların arka planını tahlil etmeye çalıştığı anlaşılan Şehristânî, kendisi bir Hanefî olmasa da Ebû Hanîfe'ye en az kendisi kadar sahip çıkıyor görünmekte ve onun Mürcie'ye nispetini yemin ederek reddetmektedir.⁴¹ O, Ebû Hanîfe ve takipçilerinin "Mürcietü's-Sünne" olarak anıldığını söylemektedir. Şehristânî'ye göre önceki makâlât yazarlarının Ebû Hanîfe'nin "imani kalp ile tasdik olarak tanımlayıp, onun artma ve eksilme kabul etmediği" şeklindeki kabulünü, muhtemelen amelîn terkine olumlu baktığı zannıyla Mürcie'ye nispet ettiklerini iddia etmektedir.⁴²

Şehristânî, Ebû Hanîfe'ye "Mürcie" yakıştırmamasından sorumlu olarak Kaderiyye ile Mu'tezile'yi görmektedir. Ona göre Ebû Hanîfe, yaşadığı dönemde Kaderiyye⁴³ ile Mu'tezilî düşünceye muhalifti. Bundan dolayı onlar da⁴⁴ kendilerine kader konusunda muhalif olanlara Mürcie adını vermişlerdir⁴⁵ Onun iddiasına göre, Hâricîlerden Vaîdiyye fırkası da muhaliflerini bu şekilde anmaktaydı. Ebû Hanîfe de bu sebeplerden dolayı Mürcie'ye nispet edilmiş olabilirdi.⁴⁶

Yukarıda görüşlerini özetle ifade etmeye çalıştığımız Ehl-i Hadis gibi Şiî bakış açısı da Ebû Hanîfe'yi Mürciî olarak tanımlamaktadır. Nevbahtî (ö. 311/924) ilk Mürcie'yi "Hz. Ali'nin vefatından sonra onun imametini savunan küçük bir grup hariç diğer tüm taraftarları ve sonradan Muaviye'nin liderliğinde birleşen Talha, Zübeyr ve

Aişe'nin taraftarları" olarak tanımlamaktadır. Bu ana grup daha sonra dörde ayrılacaktır. Bunların içerisinde Irak Mürcie'si yani Ebû Hanîfe ve taraftarları⁴⁷ ile Şukkâk veya Butriyye şeklinde adlandırıldığı Süfyân es-Sevrî, İbn Ebî Leylâ, Muhammed b. İdrîs eş-Şafî ve Malik b. Enes gibi hadis taraftarlarının bulunduğu Haşviyye'yi saymaktadır.⁴⁸ Cehm b. Safvan'ın başını çektiği Cehmiyye/Horasan Mürcie'si de bu grupların içerisindeydi. Ancak onlar "aşırıya" gitmişlerdir.⁴⁹ Nevbahtî örneğinden yola çıkarak da ifade etmeye çalıştığımız gibi, Şia'nın süreçteki Mürcie algısı Ehl-i Hadis veya Mu'tezile'ninkinden her zaman farklı olmuştur. Anlaşılan Nevbahtî, Ebû Hanîfe'yi yerleştirdiği bu Mürcie kavramıyla daha sonra Ehl-i Sünnet şeklinde ifade edilecek grubu kastetmektedir.

Ebû Hanîfe-Mürcie ilişkisi söz konusu olduğunda Mu'tezile'nin konuya bakışına da değinmek gerekir. Zeydî-Mu'tezilî bir alim olan İbnü'l-Murtazâ'ya göre Mürcie, fâsıkların Allah tarafından affedilmesi konusunda hevesli ve Kaderiyye gibi uzak durulması gereken bir gruptur.⁵⁰ Şâfî bir fakih ve Mu'tezilî olan Kâdî Abdülcebbar'a göre ise Mürcie, büyük günah sahibinin mü'min olduğunu söyleyen bir firkadır.

Bazı Mu'tezilîlerin yukarıdaki tanımlarının da arka planında, Hâricîlerin büyük günah sahibini tekfir etmelerine yönelik bir tepkinin yattığını düşündükleri anlaşılmaktadır. Kâdî Abdülcebbar'a göre Mürcie'nin bu düşüncesi, onların iman ve küfür konusundaki cehaletinden kaynaklanmaktadır.⁵¹ Mu'tezile'ye mensup kelimcilerin çoğunun fıkhîta Hanefîliği benimsemiş olduğu da bilinen bir husustur. Bu durum onların Ebû Hanîfe'ye sahip çıkma adına ircâ ile ilişkisini görmemeyi tercih edebilecekleri fikrini akla getirebilir. Ancak genel olarak bakıldığında Ebû Hanîfe ismi Mu'tezilî tabakâta yer almamaktadır. Bu bağlamda kendisi de Hanefî olan önemli bir Mu'tezilî alim olarak Ka'bî, Mürcie'yi "affedilme veya ceza konusunda yargıda bulunmayarak hükmü Allah'a bırakanlar" şeklinde tanımlamaktadır. Ve onun Mürcie listesinde Ebû Hanîfe de yer almaktadır.⁵²

Yukarıda açıklamaya çalıştıklarımızdan yola çıkarak sonuç olarak ifade edersek, klasik literatür açısından bakıldığında, Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile ilişkisine genelde değinildiği görülmektedir. Bununla birlikte Mu'tezilî literatüre bakıldığında o, fakih kimliği ile ön plana

³⁷ Ebû Hanîfe'nin hedefte olmasının sebebi onun sadece ircâ düşüncesine sahip olması olarak açıklanamazdı. Zirâ Ehl-i Hadis, çok hoşlanmasalar da Mürciî saydıkları bir çok kişiye bunu fazla bir sorun olarak görmüyorlardı. İbn Hacer el-Askalânî, kaleme aldığı Buhârî'nin şerhinin mukaddimesinde, kendilerinden rivayette bulunmakta beis görülmeleyen "Mürciî" şahısları aktarmaktadır. Bk. *Hedyü's-Sâri Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, (tahr. Muhibbuddin el-Hatîb), Mektebetü's-Selefiyye, Beyrut ts., s. 459-460.

³⁸ İbn Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrühîn*, cilt 17, s. 405-414; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), *Târihu'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut t.s., cilt 8, 81; Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhühuduhü fi's-Sünneti'n-Nebeviyyeyye mea Tahkiki Kitâbi'd-Duaî ve Ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzâi*, Medine 1989, s. 35-36; Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyân el-Fesevî (ö. 277/890), *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târih*, Bağdat 1975, cilt 2, s. 783-789; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-Meârîf*, (tahr. Servet Ukkâşe), Kahire 1981, s. 625; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî (ö. 322/934), *Kitâbi'd-Duaî'l-Kebîr*, (tahr. Abdülmufî Emin Kalaci), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ts., cilt 4, s. 282-283; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî (ö.462/1071), *Târihu Medinetü's-Selâm* (tahr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, cilt 15, s. 512-514.

³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medinetü's-Selâm*, tahr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, cilt 15, s. 514.

⁴⁰ Halku'l-Kur'an'a dair Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen görüşler için Bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17, (2010/1), Ss. 101-130.

⁴¹ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153). *Milel ve Nihal- Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. (çev: Mustafa Öz), Litera Yayınları, İstanbul 2011, s. 130.

⁴² Şehristânî, *Milel*, s. 130.

⁴³ Ne zaman ortaya çıktığı, mensuplarının kimler olduğu ve zihniyetlerinin ne olduğu konusu tartışmalı olan "Kaderiyye" mezhebine dair açıklama için bakınız: Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi; Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hititkitap Yayınları, Ankara 2010, s. 148 vd.

⁴⁴ Yemenli Mutezilî alim Neşvân b. Said el-Himyeri (ö. 573/1178) Ebû Hanîfe'yi ahirette altıncı bir hisle Allah'ın görüleceğini savunmasından dolayı Mürciî olarak nitelendirmektedir. Bk. *el-Hürî'l-Iyn*, (tahr. Kemâl Mustafa), Mektebetü'l-Yemeniyye, Beyrut 1985, s. 199-200.

⁴⁵ Şehristânî, *Milel*, s. 130-131.

⁴⁶ Şehristânî, *Milel*, s. 131.

⁴⁷ Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak-Firaku's-Şia*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 63.

⁴⁸ Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât* s. 63-65.

⁴⁹ Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât* s. 61.

⁵⁰ El-Mehdî Lidinillah Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (thk. Susanna Diwald Wil-zer), Beyrut: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye, 1961, s. 17.

⁵¹ Ebû'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025), *Fazlü'l-İzâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (tahr. Fuad Seyyid), Tunus: Dâru'l-Kütübü'l-Mısıriyye, 1986, s. 113, 115.

⁵² Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, (tahr. Hüseyin Hansu, Râcih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî), İstanbul Kuramer, 2018, s. 200-201.

çıkan, kelami yönü ve itikadi konulardaki fikirleri üzerinde durulmayan ve bazen de Mu'tezile'ye meyilli bir alimdir.⁵³

Usûlde ve fûrûda Ebû Hanîfe'yi takip eden Hanefîler ise, onun ircâ düşüncesini aynen savunmakla birlikte, Mürcie'yle arasına mesafe koymaya dikkat etmektedirler. Bu kaygının arka planında, Mürcie adının en başından beri bidat ehlinin haksız bir isimlendirmesi olduğu vurgusu yatmaktadır.⁵⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (333/944), Ebû Hanîfe'nin "büyük günah sahibi kimsenin durumunu Allah'a havale etme" anlamında ircâyı savduğunu söylemektedir.⁵⁵ O, ircâyı olumlu ve olumsuz anlam içeren ikiye ayırmaktadır. Olumlu anlam içeren ircâ, büyük günah sahiplerinin hükümlerini Allah'a havale etmek, onların cennetlik veya cehennemlik oldukları hususunda hükümde bulunmamak anlamındaki övgüye layık olan ircâdır.⁵⁶ Olumsuz olarak nitelediği ircâ kavramını "cebr" olarak tanımlar.⁵⁷ Çünkü Mürcie, fiillerin gerçekleşmesini sadece Allah'a yönlendirmektedir.⁵⁸

Mâtürîdî'nin Mürcie ile kastettiğinin Cebriyye olduğu açıktır. Ona göre Mürcie, insan fiillerinde inisiyatif sadece Allah'a vermektedir. Ebû Seleme es-Semerkindî de Mürcie'yi aynı şekilde kulun fiiliyle alakasını keserek her fiili Allah'a havale eden Cebriyye şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁹ Diğer bir Mâverâünnehirli Hanefî alim Mekhûl en-Nesefî'ye göre ise Mürcie, büyük oranda Ehl-i Hadîs olarak tanımlanmaktadır.⁶⁰

Dikkat edileceği üzere Doğu Hanefîliğinde ircâ kavramı ile Mürcie kavramı kalın bir çizgiyle birbirinden ayrılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla "cebr anlamı içeren Mürcie" ile Ebû Hanîfe'yi yan yana getirmek mümkün olmayacaktır.

Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile münasebeti, muasır araştırmacılar tarafından da ilgi gören bir problem alanıdır. Batılı araştırmacıların konuyla ilgili kanaati onun Mürcie ile güçlü bağları olduğu ve mezhebin yayılmasında önemli bir rolü olduğu yönündedir. Wensinck, Ebû Hanîfe'nin Mürciî fikirlerin yayılmasında önemli bir rolü olduğu kanaatindedir.⁶¹ Wilferd Madelung'a göre Ebû Hanîfe, Horasan'daki Mürcie'nin tartışmasız lideridir.⁶² W. Montgomery Watt'a göre Mürcie mezhebi etrafındaki tartışmalarda, Ebû Hanîfe ismi dışındaki bütün aktörler silik kalmaktadır.⁶³

Watt'ın Mürcie mezhebiyle kastettiği, ne amelsiz itikatın kurtuluşu götürdüğünü savunanlar, ne de dünyaperestlerdir. Ona göre Mürcie, Ehl-i Sünnet'in öncüleridir.⁶⁴ Joseph Givony, Mürciî akide söz

konusu olduğunda Ebû Hanîfe'nin, ircâ düşüncesini devraldığı nesle oranla çok önemli bir role sahip olduğu kanaatindedir.⁶⁵ Josef Van Ess'e göre, Ebû Hanîfe Küfe Mürciesi'nin lideridir.⁶⁶

Türkiye'de mezhebi aidiyetin getirdiği ilginin de etkisiyle konuya olan ilgi devam etmektedir. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Ebû Hanîfe ve cemaatinin ilk defa Nâfi b. Ezrak tarafından Mürcie şeklinde çağrıldığı,⁶⁷ onun Hâricîler ve Haşeviyye'nin ircâ ithamlarına maruz kaldığı kanaatindedir.⁶⁸ Ancak o, eleştirenlerin iddia ettiği gibi bidat olan ircâ değil, katıksız sünnet ircâsı düşüncesine sahipti.⁶⁹ Yusuf Şevki Yavuz, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye nisbet edilmesinin arka planında o dönemde mezhebî kavramların henüz netleşmemesi olduğu kanaatindedir.⁷⁰ Sönmez Kutlu, Ebû Hanîfe ve Mürcie mezhebi arasında güçlü bir ilişki olduğu kanaatindedir. Ona göre Ebû Hanîfe, Hammâd b. Süleyman'dan sonraki Küfe Mürcie'sinin lideridir.⁷¹ Süreçte ise, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mürcie'nin tartışılmaz lideri olmuştur.⁷² Galip Türcan ve Seyyid Bahcivan gibi araştırmacılar Ebû Hanîfe'nin, Haricî, Mu'tezile ve Ehl-i Hadîs'in haksız yere Mürciî adlandırılmasına maruz kaldığı kanaatindedir.⁷³ Çağfer Karadaş, Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile bağlantısının daha çok Mu'tezile, Ehl-i Hadîs ve Şia'nın söylemlerinden kaynaklandığı; hatta Mürcie diye bir mezhebin varlığının bile tartışmalı olduğu kanaatindedir.⁷⁴

Sonuç

Ebû Hanîfe, fıkıh ilminin sistemleşmesindeki önderliği sayesinde yeni Müslüman olmuş Horasan ve Mâverâünnehirli Arap olmayan halkların İslamlaşmasında önemli bir figür olmuştur. Bu özellikleri, onun hayatta olduğu dönemde ve sonrasında tartışılan bir isim olmasını beraberinde getirmiştir.

Ebû Hanîfe'nin Horasan ve Mâverâünnehir halkı için bir kanaat lideri olarak kabul edilmesinde, ameli imandan ayrı gören dini anlayışı önemli bir yer tutmaktadır. Bölge halkı ve yöneticileri, buralarda yaşanan siyasi gerginliklerde onun bu konumundan faydalanmaya çalışmışlardır. Horasan ve Mâverâünnehir'deki isyanın Mürcie'yle ilişkilendirilmesi, kavramın mevcut olumsuz algısına bir de "ayrılıkçı" anlamını eklemiş görünmektedir. Ebû Hanîfe'nin hayatta olduğu dönem ve sonrasında, o ve Horasan ve Mâverâünnehir'deki takipçilerinin Mürciî olduğu ithamı, Ehl-i Hadîs tarafından ciddi bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Vefatından bir müddet sonra gerçekleşen Mihne hadisesinde aktif rol alan isimlerden bazılarının onun mezhebinden oluşu, Mihne'den olumsuz etkilenen Ehl-i Hadîs'i

⁵³ Konuya dair ayrıntılı bilgi için bakınız: Fatmanur Alibekiroğlu, "Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi", Basılmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 287-298.

⁵⁴ Öz, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", s. 63.

⁵⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî (ö. 333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, (tahk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), Ankara: TDV Yayınları, 2017, s. 496.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, cilt 1, s. 422.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, cilt 1, s. 422.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 422.

⁵⁹ Ebû Seleme es-Semerkindî (ö.IV/IX. asrın ikinci yarısı), *Ebû Seleme es-Semerkindî ve Akâid Risâlesi(Cümelü Usûlü'd-Dîn)*, (Çev. Ahmet Saim Kılavuz), İstanbul, Emek Matbaacılık, 1989, s. 63-64.

⁶⁰ Nesefî, imanı sadece marifet ve bir bilgiden ibaret görenler tanımı dışında, imanı amel ve söz olarak tanımlayanlar, imanın artıp eksileceğini söyleyenler, imanda istisnayı savunanlar, Allah'ı insana benzetenler, hadislerin bağlamlarına bakmaksızın uygulamaya kalkanlar şeklinde açıkça Ehl-i Hadîs'i tarif ederek bunların Mürcie olduğunu söylemektedir. Bk. Ebû Mu'î Mekhûl b. Fadl en-Nesefî, *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-Bida ve'l-Ahvâli'd-Dâile*, (tahk. Seyit Bahcivan), Hikmetevi Yayınları, Konya 2013, s. 146, 241, 242, 244, 248, 250, 253, 254.

⁶¹ A. C. Wensinck, *The Muslim Creed*, Great Britain, Cambridge 1932, s. 123.

⁶² Wilferd Madelung, "Horasanda ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 2011, s. 93.

⁶³ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Rûhi Fırlı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, s. 187.

⁶⁴ W. Montgomery Watt, *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif Aytekin, Bereket Yayınları, İstanbul 2011, s. 60-61.

⁶⁵ Joseph Givony, "The Murjia and The Theological School of Ebu Hanifa: A Historical and Ideological Study", Basılmamış Doktora Tezi, Edinburgh Üniversitesi, Edinburgh 1977, s. 227.

⁶⁶ Ess, *İlmü'l-Kelâm*, I, 302.

⁶⁷ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nübü'l-Hatîb*, yy. 1990, s. 75.

⁶⁸ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nübü'l-Hatîb*, yy. 1990, s. 74.

⁶⁹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nübü'l-Hatîb*, yy. 1990, s. 89.

⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim: 22 Mayıs 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife#2-akade-dair-gorusleri>

⁷¹ Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 208.

⁷² Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 290.

⁷³ Bk. Galip Türcan, "Ebu Hanîfe İrcâ İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2002, sayı: 9, s. 101; Seyyid Bahcivan, "İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya, 8 / 8 (Eylül 1998), Ss. 141-176.

⁷⁴ Bk. Cafer Karadaş, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, Ss. 147-175.

onun ismine karşı daha sert bir tutum almaya yönlendirmiş görünmektedir.

Ebû Hanîfe isminin, Ehl-i Hadîs dışında Şia ve Mu'tezili literatürde de Mürcie ile beraber anıldığı anlaşılmaktadır. Ehl-i Hadîs'in Ebû Hanîfe ismine karşı sert tutumu, Mihne'nin etkilerinin gündemden düşmesine kadar devam etmiştir. Ancak belli bir müddet sonra, onun ismi Sünnî çerçeveye dahil edilmeye başlanmıştır. Buna 6/12. yüzyıla gelindiğinde Eş'arî bir alim olan Şehristânî'nin tutumu örnek verilebilir. O, Ebû Hanîfe'ye "onun Ehl-i Sünnet olduğunu, aslında Mu'tezile'nin kendisine Mürcie yakıştırmasında bulunduğunu" ifade edecek derecede sahip çıkmaktadır. Artık bu aşamadan itibaren Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu iddiası uzun süre gündemden düşmüş görünmektedir.

Ebû Hanîfe'yi usûlde ve fûrûda takip eden Doğu Hanefileri ise, Ebû Hanîfe gibi, ircâ düşüncesini savunmuş fakat selefleri ve kendileri için Mürcie tanımlamasını kabul etmemişlerdir. Sunulan örneklerden hareketle onlara göre Mürcie, Cebriyye ve Ehl-i Hadîs şeklinde tasavvur edilmektedir. Bu durum, onların Mürcie tasavvurunun Ehl-i Hadîs-Eş'arî, Mu'tezile ve Şia'nın tasavvurundan farklı olduğunu göstermektedir. Konuya dair yapılan değerlendirmeler, çoğunlukla, Ebû Hanîfe gibi Mürciî olmakla "itham" edilen Doğu Hanefilerinin Mürcie tasavvurları hesaba katılmadan oluşmuş görünmektedir.

Konuya 20. yüzyılın başında Batılı araştırmacılar da ilgi göstermişlerdir. Batılı araştırmacıların ortak kanaatine göre, Ebû Hanîfe Mürcie mezhebinin en önemli ismi olarak öne çıkmaktadır. Mezhebi aidiyetin de etkisiyle Türkiye'de de konu tartışılmaya devam etmektedir. Bu çerçevede Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile olan ilişkisine yönelik farklı kanaatler ortaya atılmıştır. Konuya dair genel kanaat, Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile bir bağlantısı olmadığı; Hâricîler, Mutezile, Ehl-i Hadîs ve Şia tarafından haksız bir ithama uğradığı yönündedir. Genel kanaatten ayrı olarak, Sönmez Kutlu'nun Ebû Hanîfe ve Mürcie mezhebi arasında güçlü bir ilişki olduğuna ve Ebû Hanîfe'nin Kûfe Mürcie'sinin lideri olduğuna dair düşüncesi ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Alibekiroğlu, Fatmanur. “Tarihsel Süreçte Hanefilik-Mu'tezile İlişkisi”, Basılmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Aras, M. Özgü, “Hammâd b. Ebî Süleymân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, cilt 15.
- Avcı, Casim, “Küfe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2002, cilt 26; Ss.339-342.
- Aydınlı, Osman, *Akılci Din Söylemi; Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hititkitap Yayınları, Ankara 2010.
- Bahcıvan, Seyyid, “İrca Fikri ve Ebü Hanife'nin İrcâ İle İthamına Bir Bakış”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 / 8 (Eylül 1998), Ss. 141-176.
- Bozkurt, Nahide “İbn Hübeyre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, cilt 20, Ss. 81-82.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *Târîhü'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.s., cilt 8.
- Ess, Josef Van, *İlmü'l-Kelâm ve'l-Müctema' fî Karni's-Sânî ve's-Sâlisi li'l-Hicrî*, Çev. D. Salime Salih, Menşûrâtü'l-Cemel, Bağdad, Beyrut 2008, cilt 1.
- Fesevî, Ebü Yûsuf Yakub b. Süfyân (ö. 277/890), *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh*, Bağdat 1975, cilt 2.
- Givony, Joseph, “The Murjia and The Theological School of Ebu Hanifa: A Historical and Ideological Study”, Basılmamış Doktora Tezi, Edinburgh Üniversitesi, 1977.
- Hâlîfe Hayyat (ö. 280), *Târîhü Hâlîfe Hayyat*, tahk. Doktor Ziyâü'l-Ömerî, Dâru Tayyibe, Riyad 1985.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö.462/1071), *Târîhu Medînetü's-Selâm* tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbu'l-İslâmî, cilt 15.
- Neşvân el-Himyerî, İbn. Said (ö. 573/1178), *el-Hûri'l-Iyn*, tahk. Kemâl Mustafa, Mektebetü'l-Yemeniyye, Beyrut 1985.
- İbn Abdilberr, Ebü Ömer Cemâlüddîn (ö.467/1071), *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fazlihî*, tahk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Kahire 1994, cilt 2.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec (ö. 597/1201), *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin e't-Türkî, Hicr Yayınları, Riyad 1988-1989.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, tahr. Muhibbuddîn el-Hatîb, Mektebetü's-Selefiyye, Beyrut ts.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muhammed el-Büstî (ö.354/965), *Kitâbu'l-Mecrühîn mine'l-Muhaddisine ve'd-Duafâi ve'l-Metrûkîn*. tahk. Muhammed Abdülmeccid es-Selefi, Riyad Dâru's-Sumay'î, 2000, cilt 1.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-Meârîf*, tahk. Servet Ukkâşe, Kahire 1981.
- İbnü'l-Murtazâ, El-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tahk. Susanna Diwald Wil-zer, Beyrut: en-Neşerâtü'l-İslâmiyye, 1961.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed el-Bağdâdî(ö. 230/845), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 2001, cilt 8.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn (ö. 728/1328), *Kitâbü'l-İmân*, tahr. Muhammed Nâsirüddîn Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, Dimeşk, Umman 1996.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn (ö. 728/1328), *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, tahr. Âmîr el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Dâru'l-Vefâ, Mısır 2005, cilt 7.
- İbnü'l-Murtazâ, El-Mehdî Lidînillah Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437). *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tahk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut en-Neşerâtü'l-İslâmiyye, 1961.
- İnal, İbrahim Hakkı, “Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 19, Sayı 31, Ocak–Haziran 2014, Ss. 223-235.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî (ö. 319/931). *Kitâbu'l-Makâlât ve meahu Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, tahk. Hüseyin Hansu, Râcih Kürdî ve Abdülhamid Kürdî, İstanbul: Kuramer, 2018.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1025). *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, tahk. Fuad Seyyid, Tunus: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye, 1986.
- Karadaş, Cafer, “Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebü Mansur el-Mâturidî”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâturidî ve Mâturidilik*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, Ss. 147-175.

- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Îmân ve Meâlimühü ve Sünenühü ve İstikmâlihü ve Derecâtühü*, tahk. Muhammed Nâsirü'd-Dîn Elbânî, Riyad Mektebetü'l-Meârif, 2000.
- Kerkerî, Muhammed b. Muhammed, *Menâkübü'l-Îmâm Ebû Hanîfe*, Çev. Muhammed b. Ömer Halebî, Mustafa S. Kaçalın, Misvak Neşriyat, İstanbul 2010, cilt 2.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nîbü'l-Hatîb*, yy. 1990.
- Koçinkağ, Mansur, *Erken Dönem İslam Hukuk Düşüncesinde Re'y ve Hadis*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2018.
- Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak-Firaku's-Şia*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2002.
- Madelung, Wilferd, "Horasanda ve Mâverâünnahir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 2011.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö. 333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, tahk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), Ankara: TDV yay., 2017.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö. 333/944), *Te'vilâtü Ehl-i's-Sünne*. tahk. Mecdî Bâsellûm, Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, cit 1.
- Nesefî, Ebû Mutî Mekhûl b. Fadl, *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-Bida ve'l-Ahvâli'd-Dâlle*, tahk. Seyit Bahçıvan, Hikmetevi Yayınları, Konya 2013.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923). *Târihu't-Taberî*. Dâru't-Türâs, Beyrut 1967.
- Öz, Mustafa, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", İfav, İstanbul 2012.
- Sa'dî e l-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve Cuhühuduhü fi's-Sünneti'n-Nebeviyyeyye mea Tahkiki Kitâbi'd-Duafâi ve Ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzâi*, Medine 1989.
- Semerkandî, Ebû Seleme (ö. IV/IX. asrın ikinci yarısı), *Ebû Seleme es-Semerkandî ve Akâid Risâlesi(Cümelü Usûlü'd-Dîn)*, Çev. Ahmet Saim Kılavuz, İstanbul Emek Matbaacılık, 1989.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm(ö. 548/1153), *Milel ve Nihal- Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. Çev. Mustafa Öz, Litera Yayınları, İstanbul 2011.
- Türcan, Galip, "Ebu Hanîfe İrcâ İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2002, sayı: 9, Ss. 97-123.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (ö. 322/934), *Kitâbi'd-Duafâi'l-Kebîr*, tahk. Abdülmütî' Emin Kal'ac'î, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts., cilt 4.
- Ümit, Mehmet "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17, (2010/1), Ss. 101-130.
- W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* Çev. Ethem Ruhi Fırlal, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010.
- W. Montgomery Watt. *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin, Bereket Yayınları, İstanbul 2011.
- Wensinck, A. C. *The Muslim Creed*, Great Britain, Cambridge 1932.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 22 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife#2-akaide-dair-gorusleri>
- Yeşil, Mahmut, "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen "Kitabu'l-Îmân"lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, Ss. 7-34.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 748/1348), *Mizânü'l-İ'tidâl fi Marifeti'r-Ricâl*, tahk. Ali Muhammed el-Buhârî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., cilt 2.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 748/1348), *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, tahk. Şuayb el-Arnaûd, Me'mûn el-Sağircî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, cilt 4.

EXPENDED ABSTRACT

Two centuries from the 2nd century of the Hijrī include a period in which Islamic thought developed the fastest. During this period, many scholars who contributed to Islamic thought came to the fore. Among them, Abū Ḥanīfa, who is accepted as the leader of the Ahl al-Ra'y, has a special place. This position of his is not just about his systematization of fiqh and his way of doing it in a ra'y-oriented way. In the early ṭabakāt, there are also rumors that he was related to Murji'a, right after he was stated to be Ahl al Ra'y. In order to understand the relationship of Abū Ḥanīfa with the idea of irjā, it will be useful to first touch on the cultural environment in which he is located. In the city of Kufa, 1/7. Towards the end of the century, the idea of irjā started to be more prominent than the supporters of the Ehl-i Beyt. It can be said that some names from Kufe were effective in shaping Abū Ḥanīfa's ideas.

It is necessary to mention the impact of the socio-political agenda of Khorasan and Transoxiana in connecting Abū Ḥanīfa with Murji'a. We do not have detailed information to evaluate the dimensions of Abū Ḥanīfa's connection with the region while he was alive. The scraps of information at hand suggest that he was seen as an "opinion leader" in the region for a long time while he was alive, and that this influence was tried to be kept under control by the Umayyad and Abbasid administrations. In the period when Abū Ḥanīfa was alive, the agenda in Iraq affected the socio-politics of Khorasan and Transoxiana. In 110 / 728-729, the governor of Khorasan Eshres b. 'Abdillah, some incidents took place with Samarkand and its people, which resulted in their conversion to Islam and their apostasy after disagreement. Due to the fact that the problems were not solved and a serious drought was experienced in 115/733, in 116/734 a rebellion broke out under the leadership of Hāris b. Sureyc. It is stated that Abū Ḥanīfa requested the notables of the rebellion to be pardoned by the Caliph. Abū Ḥanīfa welcomed the offer and wrote a letter to the caliph. This is important in terms of showing its influence in the center and the region. In the last period of the Umayyads, there was a period of disorder. The turmoil in Khorasan also affected Abū Ḥanīfa, who was the opinion leader in the region. The governor general of Iraq Yazid b. Umar al-Fezārī (d. 133/750) when the Abbasid rebellion broke out in Khorasan, forced Abū Ḥanīfa to lead the fatwa assembly, probably to control the process. Abū Ḥanīfa, who did not accept the offer, had to flee to Mecca on the pretext of pilgrimage in 130/747 and this situation continued until the caliphate of Mansūr. We see in the letter he wrote to his friend 'Uthmān el-Bettī that Abū Ḥanīfa was exposed to "Murji'" propaganda in a negative sense during his lifetime. His rejection of the Mūrji' definition, but openly owning the "irjā" discourse must have the greatest share in being an open target.

The doctrine of Ahl al-Ḥadīth, which includes the discourse of irjā, was strongly rejected by the Ahl al-Ḥadīth. 2/8. towards the end, this debate, which included everyone, including the palace talks in Khorasan, took place among the followers of Abū Ḥanīfa, who adopted the idea of irjā with the Ahl al-Ḥadīth.

The discomfort already existed against Ahl al-Ḥadīth and his surroundings before the Miḥna, when the price to be paid to Ahli-Rey after the Miḥna was added, it appeared as the symbolic leader Abū Ḥanīfa was placed on the target board. In the literature created by the, it was constantly emphasized that he was Mūrçi, and even It has been spoken to conclude that has a connection in Kufa. In the literature created by the Ahl al-Ḥadīth, it was constantly emphasized that he was Murji', and that he was Jahmī and even the connection of Jahm ibn Şafwān in Kufa was mentioned.

It is observed that the criticism of Abū Ḥanīfa has been alleviated with the extinction of the Miḥna fire. The defense of Abū Ḥanīfa by Shehristānī (d. 548/1153) is a good example of this situation. Shehristānī, who had the opportunity to analyze the past after the conflicts in the formation process of his sect, seems to protect Abū Ḥanīfa at least as much as he is, even if he is not a Ḥanafī, and he denies his attribution to Murjia by swearing. Shehristānī, where Abū Ḥanīfa lived. Having the opportunity to analyze the past after the conflicts in the formation process of his sect, Shehristānī seems to take care of Abū Ḥanīfa at least as much as he is, although he is not a Ḥanafī, and he denies his attribution to Murjia by taking an oath.

The relationship between Abū Ḥanīfa and Murjia is still a controversial issue today. The subject has attracted the attention of western contemporary researchers. With interest revealed by the sense of belonging denomination, different considerations have emerged on the subject also in Turkey.